

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/67-72

Leyla İbrahim qızı Quliyeva

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
quliyevaleyla@mail.ru

NIZAMININ “YEDDİ GÖZƏL” ƏSƏRİNDƏ ADIÇƏKİLƏN “TƏNQLUŞA” BARƏDƏ TƏDQIQATLAR

Xülasə

Məqalədə Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində adıçəkilən və Azərbaycan dilinə tərcümədə izahı verilməyən “Tənqluşa” kitabı barədə tədqiqatlardan danışılır. Müəllif Ziva Veselin “Teucros in Nizami’s “Haft Paykar” (Nizaminin “Yeddi gözəl”ində Teokros”) məqaləsində “Tənqluşa”nın Qərb tədqiqatlarından müfəssəl danışıldığını bildirir, amma bu və digər tədqiqatlarda Şərq mənbələrinə yer verilmədiyini, əsərin pəhləvi və ərəb dilinə tərcümələrinin öyrənilmədiyini vurğulayır. Məqalə müəllifi daha sonra əsərin meydana gəldiyi ərazi, onun Şərq astronomiyası və astralogiyası üzərinə qoyduğu izlərdən danışır.

Məqalədə Tənqluşa barədə təkcə Nizami “Xəmsə”sində deyil, həm də Xaqani Şirvanin əsərlərində məlumat verildiyi bildirilir. Müəllif Səfəvilər dövründə də bu əsərin farsçasının üzünün köçürüldüyünü diqqətə çatdırır.

Açar sözlər: Nizami, “Yeddi gözəl”, Teokros, Tənqluşa, astronomiya, faza, dərəcə

Research on “Tanglusha” mentioned in Nizami's “Seven beauties”

Resume

The article deals with the research on the book "Tanglusha" mentioned in Nizami Ganjavi's "Seven Beauties" and not explained in the Azerbaijani translation. The author states in Ziva Vesel's article "Teucros in Nizami's Haft Paykar" that the Tanglusha's Western studies are discussed in detail, but these and other studies do not include Oriental sources and translations on Pahlavi and Arabic have not been studied. . Then the author of the article talks about the area where the work originated, its traces on Eastern astronomy and astrology.

The article says that Tanglusha is mentioned not only in Nizami's "Khamsa", but also in the works of Khagani Shirvani. The author points out that the Persian version of this work was copied during the Safavid period.

Key words: Nizami, "Seven beauties", Theocros, Tanglusha, astronomy, phase, degree

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına həsr olunmuş və ingilis dilində nəşr edilmiş “A Key to the Treasure of the Hakīm” toplusundakı maraqlı məqalələrdən biri də Ziva Veselin “Teucros in Nizami’s “Haft Paykar” (Nizaminin “Yeddi gözəl”ində Teokros”) tədqiqatıdır. Məqalə haqqında danışmazdan öncə Teokrosun kimliyini, hansı ölkədən olmasını müəyyən qədər araşdırmaq lazım gəlir. Yalnız bundan sonra adıçəkilən məqalə əsasında Nizaminin nə üçün Teokrosun (Tənqluşa) adını çəkməsi, bu şəxsin adının Şərqə necə gəlib çıxması, Şərq üçün onun önəmi və s. məsələləri araşdıracağıq.

Əsəri bizə fraqmental şəkildə gəlib çatan yunandilli Teucrosun iki eranın qovşağında (e.ə. I əsr / b.e. I əsrində) yaşadığı ehtimal edilir. Onun haqqında məlumat çox azdır. Teokros islam dünyasında Tinkərus (طينكروس), Tinkəlus (طينكلوس), Tingorus (طيغوروس), hətta Dənkavəşə (دَنكَاوِشَا), fars mənbələrində isə Təngluşa (تنگلوش), yaxud تنگلوش kimi tanınmışdır. Nallino “Təngəluşa” kitabının müəllifi və həmin kitabın məzmunu ilə bağlı ərəb və fars dilində müxtəlif rəvayətlərin olduğunu bildirir: “Müəllifin adı bizə babilli Təngiluşa kimi gəlib çatmışdır. Həmin kitabın mövcud olan iki ərəb nüsxəsindən birinin tərcüməçisi hicri q. III əsrin sonu, IV əsrin əvvəllərində yaşadığı güman olunan İbn Vəhşiyyə adı ilə tanınmış Əbubəkr Əhməd bin Əli bin Qeys Kəsdani olmuşdur (1.s.202-204). Farsca mövcud mətnə də iki dəfə onun adı çəkilmişdir. (2.s. 86-114)

O, islam ədəbiyyatında, məsələn, İbn əl-Nadimin “Fihrist”ində Babildəki planetlər məbədinin əfsanəvi qəyyumu kimi nəzərdən keçirilmişdir. Nadim Əbu Səhl bin Nübxətə əsaslanaraq Babildən olan iki ulduzşünas barədə söhbət açır. Onlardan biri vocuh (faza) istilahı haqqında yazılmış “Əl-vücu və əl-hüdəd”ün (Astronomiyada fazalar və hüdədlər) müəllifi Tinkəlus, digəri “Əl məvalid aləl -vücu və əl-hüdəd”ü (Fazalar və hüdədlər üzərində doğuşlar) qələmə alan Tinqərusdur. Guya, Zohhak yeddi guşəli ulduzu müşahidə etmək üçün yeddi ev tikdirmiş, Müştəridən-Mərrixə qədər evlərin müşahidəsini ardıcılıqla aparmağı onlara tapşırırmışdı (3.s.238). Qofti, adı bəzən Tinqoluşa kimi oxunan babilli həkimin adının daha

düzgün variantının Tingoluş olduğunu bildirir. “Tingorus da həmin mətləbləri təkrar edir”, -deyə o, yazır (4.s.104-105)

Şəhrizuri də İbn Nədimin fikrini təkrar edərək ortaya bir izafət əlavə etmişdir. Əslində, o, bununla da Tinqorusun Teofrosdan yarandığını sual altına almışdır. O, babilli Hermesə də Təngluşanın müasirlərindən hesab etmişdir. Hacı Xəlifə də ərəb rəvayətlərinə əsasən “Təngəluşah hökmlərində səmanın təsviri”nin ona mənsub olması ehtimalını irəli sürür və Hermes Əl-Həraməsənin “Sirlər xəzinəsi və həqiqətlər xəzirəsi”nə babilli Təngquluşanın heyratımız şərh yazdığını xatırladır. (5.s.223)

Amma burada bir məqamı qeyd etməliyik, Teokrosun etnik mənsubiyyəti ilə bağlı həm Qərb, həm də Şərq alimlərinin mövqelərində ciddi fərqlər vardır. Bəziləri onun yunan (rumlu) astroloqu, digərləri yunanşünas və yunandilini mükəmməl bilən babilli həkim, üçüncülər isə, onun əsərinin ərəbcəyə yunan, yaxud arami dilindən deyil, pəhləvi dilindən tərcümə edilməsi iddiasını irəli sürərək, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Təng və Luşa arasına bir izafət işarəsi əlavə etməklə onu İranla bağlamağa çalışır. “Moed ül-Füzəla” (6.s.250), “

Bürhane Qate” (7.s.521-522) “Məcmə əl-fürus” (8.s.282), “Qiyas ül-lügət” (9.s.248) kimi əksər fars ensiklopediyaları və lüğətlərində bu cür izahlar verilmişdir.

Məşhur Bürhani Qate-də Təngluşa sözündəki sonuncu “a” hərfi artıq hesab edilir və “təng” sözünün kitab, səhifə mənasında işlədildiyi bildirilir. Burada da bir çoxlarının Luşanı yunan, bəzilərinin isə babilli hesab etdiyi və onun kimya, magiya, təksir elmlərindən başı çıxan bir həkim olduğu vurğulanır (7, s.521).

Təngəluşanın məhz pəhləvi dilindən ərəb dilinə çevrilməsini əsaslandırmağa çalışan alimlər isə irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, onu Maninin “Ərtəng”i (Ərjəng) ilə müqayisə edir və onun nəqqaşlıq, rəssamlıq sənətində ikinci Mani olduğunu qeyd edirlər. “Maninin kitabı Ərtəng (Ərjəng) adlandığı kimi, onun da kitabı “Təng” adlanmışdır”. Lakin heç də bütün müəlliflər bu fikirlə birmənalı olaraq razılaşmır. Məsələn, Təngluşa sözünün kökü barədə Gotşmidin dediklərini İ.A.Vullers öz fars-latın lüğətində geniş tədqiq edərək Qotşmidi ciddi tənqid etmişdir (10, s.468-471).

“Təngluşa”nı Roma Heykəltəraşlıq və Rəssamlıq Evi kimi izah etməyə çalışanlar da kifayət qədərdir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi onun kitab olması məsələsi üzərində dayananlar daha çoxdur. “Həkim Luşanın kitabında onun çəkdiyi şəkillər, nəqşlər, ayrıların və düyünlərin ornamenti, digər təsvir və nəqqaşlıq nümunələri toplanmışdır. İranda məşhur olan Rəşidi, Cahangiri lüğətlərinin yazdığına görə, bu kitab Maninin “Ərtəng”inə bərabər olmuşdur və əgər Mani Çin rəssamlarının başçısı olmuşdusa, Luşa da Roma rəssamlarının lideri idi” (11).

Həmin fikri digər müəlliflər də bölüşür. Məsələn, nüfuzlu Əncümənara və Anəndərcin yazdığına görə, o, “Şəkillər və hədudlar” adlı əsərin müəllifi olmuşdur. Məhəmməd Moin Bürhanın Qatenin haşiyəsinə yazdığı qeyddə bildirirdi ki, “Babil Təngəluşası” Teokrosun əsəri olmuş və yunanca yazılmışdır. Müəllif ehtimal edir ki, Ənuşirəvan dövründə yunancadan orta fars dilinə-Pəhləviyə, az sonra pəhləvidən aramiyə tərcümə edilmişdir. Arami nüsxəsi sonradan islam müəlliflərinin əlinə düşmüşdür. Nallinonun “İlm ül-fələk” kitabında yazdığı kimi hicri tarixinin II əsrində adıçəkilən əsər pəhləvi dilindən ərəb dilinə tərcümə edilmiş və həmin kitab islam münəccimləri arasında məşhurlaşmışdır. Qoftinin “Tarix ül-hükəma” kitabında deyilir ki, həmin kitab “xalqın arasında əldən-ələ gəzməmişdir”. Ərəbcədə olan iqtibas və uyğunlaşdırmaların bəzi hissələri Əbu Məşər Bəlxinin “Əl Mədxəl ül-kəbir” kitabı boyunca səpələnmişdir. İranlı müəlliflərin, iddiasına görə, Əbu Məşər kitabının birinci fəsilində Təngəluşanın altıncı fəsilini olduğu kimi vermişdir. O, bu kitabın ərəb mətnini eynilə öz kitabına daxil etmiş və onu Teokrosun kitabının yunan əslinə uyğunlaşdırmışdır.

Adıçəkilən İran alimləri “Babil Təngəluş”unun eramızın I əsrinin ikinci yarısında yunan dilində yazıldığını və sonradan Pəhləvi dilinə tərcümə edildiyini, hətta pəhləvi kitabında “Bazidəc”in də eyni yunan Təngəluşu olduğunu bildirirlər. Onlar fars dilində “Əl vocuh və əl-hüdəd kitabı” kimi tanınan Teokros kitabının pəhləvi dilindən ərəb dilinə tərcüməsi zamanı müəllifin pəhləvi dilində yazılmış adının Təngəluş və yaxud Təngəluşa kimi dəyişdirildiyini bildirirlər. (Bəzən ona indi Əqrəquf kimi tanınan Qufa mənsub olmaq mənasında işlənən Qufani də demişlər).

Minoriski də təxminən buna yaxın fikirdədir. “Müsəlman müəlliflərinin Tinkolus (ya Tinkorus) kimi tanıdıqları babilli həkim yunanşünas Teokros olmuşdur. O, miladi tarixinin əvvəllərində yaşayıb. Miladi VI əsr müəllifi Retoryus onun haqqında yazırdı ki, Əl Bürç məntəqəsinin on iki forması haqqında əsər yazan filosof babilli Akari Tekrosdur”. (12)

Kitab astronomik fiqurlar (Ptolomeyin məşhur 48 bucaqlı təsvirindən başqa) və bəzi ərəb kitablarında səma dərəcələri adlandırılan və yunanca parante luntə deyilən həyat hadisələri üzərində doğulan bürclərin on iki bucaq formalarından bir şəklinin tülu vaxtı şəhər üfqiündə görünməsinin səbəblərindən bəhs edir. Əbu

Məşərin kitabında fiqurların təsviri yunan (Ptolemeyin nöqteyi-nəzəri), hind və İran dünyagörüşünə uyğun olaraq təsvir edilmiş və İran təsəvvürü Təngəluşanın adından verilmiş və bu formaların fars adları qeyd olunmuşdur.

İranlı müəlliflər bu qeydlərdən çıxış edərək kitabın yunan dilindən deyil, pəhləvi dilindən ərəbcəyə tərcümə edildiyi iddiasını irəli sürürlər. Son zamanlar hətta bu yunan kitabının müəyyən dərəcədə İran formatında qurulduğunu və ona İran məzmunu daxil edildiyini diqqətə çatdırırlar.

Təngəluşaya aid və İbn Vəhşiyyə tərəfindən tərcümə edilmiş "Əl-dərc və əl-həkam aliha fima tədəl mən təvələ əl-mövludin liTəngəluşa əl-Babili Əl Qufani be tərcümə İbn Vəhşiyyə" kitabının nüsxələri indi də qalmaqdadır. Nallinonun araşdırmalarına görə, həmin tərcümə tamamilə uydurmadır və onun Tinkoluşa ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Pəhləvi dilindən ərəbcəyə tərcümə olunmuş əsl kitabla bağlı deyildir (13).

Göründüyü kimi, əsərin yunancadan, arami dilindən, yoxsa pəhləvidən ərəbcəyə tərcümə edilməsi məsələsi barədə də polemikalar hələ bitməmişdir. Əsərin pəhləvi dilində yazılmasını iddia edənlər ən çox "vav" hərfinin orta fars dilində "n, r, v" –nı bildirməsi ilə əlaqələndirirlər.

Öz əsərlərində klassik mətnlərə tez-tez müraciət edən Nizami də Təngəluşa sözündən bir neçə dəfə istifadə etmişdir. Nizamidən başqa digər farsdilli şairlərin də əsərlərində Təngəluşanın adına rast gəlirik. Məsələn, İran alimi Mahyar Abbas "Təngəluşa" adlı məqaləsində bu sözün Xaqaninin "Həbsiyyə"sində üç dəfə qeyd olunduğunu yazır: "Təngəluşa sözü Xaqani Şirvani şeirlərində üç dəfə, Nizami Gəncəvi əsərlərində təsvir, gözəl nəqş, yaxud müşahidə yeri mənasında işlənmişdir. Bu sözün elm, surətlər tarixində fərqli mənaları və böyük keçmişi vardır". (14, s. 75-88)

Xaqani bir əsərində onun adını müqayisə obyektinə kimi ortaya çəkir:

بنام قیصران سازم تصانیف
به از ارتنگ چین و تنگلوشا

(15, s.27)

(Təsniplər yaradıcı qeydlərin adına

Çin Ərtəngindən və Təngəluşadan daha yaxşı)

(Təsniplər sözünü Abbas Mahyar تعویذ در شعر خاقانی adlı məqaləsində "kitablar" kimi izah etmişdir (16, s.47-49).

Humayin-Farruxun qeyd etdiyi kimi, Nizaminin "Həft Peykər"ində Təngəluşanın adına iki dəfə rast gəlinir. Birinci dəfə poemada kosmik günbəz kimi təsvir edilən Xəvərnəq Sarayının divarlarındakı yüz min xəyali fiqurlarla bağlı onun adı qeyd olunur.

فلکی پای گرد کرده به ناز
نه فلک را به گرد او پرواز
قطبی از پیکر جنوب و شمال
تنگلوشای صدهزار خیال

(17, s.716)

(Bir fələk bardaş qurub naz ilə

Doqquz fələk onun dövrəsində fırlanır

Şimalın, cənubun bir gözəllik qütbü (dür)

Yüz min xəyalın Təngəluşası(dür))

Aşağıda Məmməd Rahimin poetik tərcüməsini veririk. Müəllif orijinala sadıq qalmağa çalışmışdır, lakin nədənsə "dövrəni" baş kimi çevirmişdir.

Sanki bardaş qurub bir fələkdə tək
Uçurdu başında düz doqquz fələk.
Gözəllik qütbüydü cənub –şimalın
Təngəluşasıydı yüz min xəyalın.

(18.s.42)

Ziva Vestel yazır ki, səma gücü ilə müqayisədə insanın gücünün üstünlüyünü məcazi olaraq göstərmək üçün ikinci dəfə şeirin sonunda Təngəluşaya istinad edilir. Buna baxmayaraq, müəllif onun üzərində dayanmır və o bunu məqsədinin tamamilə fərqli bir məsələyə aydınlıq gətirmək olması ilə izah edir. Məqalə müəllifi ilk olaraq belə bir sual qoyur: Xəvərnəq sarayındakı kosmik günbəzin görüntülərinin Teucrosla nə əlaqəsi? Nizami həmin şəkilləri niyə məhz Teokrosla bağlayır?

Müəllif bu sualların cavabını ən azı üç ehtimalla əsaslandırır: Bir tərəfdən, bu görünüşlər ya islam dünyasının astronomiyasında, həm də astrologiyasında məlum olan otuz altı dekansın, ya da ekliptikanın üç yüz altmış dərəcə təsviri ola bilər. Digər tərəfdən, bunlar Teucrosa aid bir kitabda toplanmış və Nizaminin

zamanında bəlli olan astroloji uydurmalar üçün açıq şəkildə istifadə olunan təcrid olunmuş rəsmlərdən ibarət bir arxaik təsvir ənənələrini xatırlada bilər. Teucros ilə decans məsələsi arasındakı əlaqə orijinaldır.

Burada istər-istəməz sual doğur? Teokrosun mətni ilə Nizami necə tanış olub? Z.Vesel də bizim yuxarıda qeyd etdiyimiz bəzi müəlliflərin fikirlərini təkrar edərək yazır ki, həmin mətn orta fars dilinə, orta fars dilindən isə ərəb dilinə tərcümə edilmişdir. Amma bunun ardınca Z.Vesel yazır ki, dekanların tam təsvirini (واجه) Əbu Məşərin ərəb dilindəki “Kitab al-mədxəl al-kəbīr ilā ‘ilm ahkam əl-nucūm” əsərində tapa bilərik. İbn Hibintanın “Kitab al-Muğnī fī ahkam əl-nūcum” kitabında da bu təsvirlər vardır. Hər iki müəllif Teucrosun orijinal mətninin ərəb tərcüməsinə təxmini istinad etmişdir. Bu iki ərəb mətnində təsvir edilən üç fərqli- "Fars-Babil-Misir" – dekans ardıcılığı Teucros ilə açıq şəkildə əlaqələndirilmişdir. Həmin dekanslar əsasən Misir tanrılarını təmsil edən xəyali rəqəmlərdən ibarətdir. Ancaq Əbu Məşərin və İbn Hibintanın əsərləri yalnız dekanların şifahi təsvirini verir, islam dünyasında Teukrosun dekanslarını əks etdirən heç bir rəsm yoxdur.

Əbu Məşərin təsvirinə yaxın olan dekanslar VIII-IX əsrlərdə Orta Asiya rəsm (hind ənənələrinə görə) eskizlərinə aid vərəqdə olan fiqurları xatırladır. Bu rəsmlər Əbu Məşərin təsvirində istifadə etdiyi ümumi İran prototipinə söykənə bilər. Burada qeyd etmək lazımdır ki, Əbu Məşərin “Kitab al-Mavalid”i Teucros dekanslarının rəqəmlərini və onları idarə edən planetləri təmsil etmirlər. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Teucrosun dekanslarını təsvir edən ərəb mətni heç vaxt fars dilinə tərcümə edilməmişdir.

İslam dünyasında Teucrosa aid edilən ikinci məsələ ekliptik / zodiacal kəmərin üç yüz altmış dərəcəsinin təsvirini verən (suver-i dərəcə-i falak صور درج) hesablamadır. Bu məsələyə iki yanaşma vardır: Birincisi, Ullmann bu ərəb mətnini X əsr Nabatean ədəbiyyatına aid bir saxtakarlıq hesab edir. Fəhd isə, əksinə, onu daha dixronoloji şəkildə nəzərdən keçirməyimizi və bu apokrifik mətnə daha erkən tarix verməyimizi təklif edir. Bu gün bizim Teucros tərəfindən yaradılmış tam orijinal yunan mətnindən xəbərimiz yoxdur. Adətən belə hesab edilir ki, ayrı-ayrı dərəcələr haqqında təsəvvür “Sphaera Barbarica” dekanlarından gəlir. Son tədqiqatlar bütövlükdə dərəcələrin mənşəyi və inkişafı barədə daha geniş informasiya verməlidir.

Bu mürəkkəb problemə toxunmadan, İslam dünyasında bəlli olan dərəcələrin fərqli seriyalarının sadə siyahısını təqdim edəcəyik. X əsrə aid Teukros dərəcələri haqqında mətnin ərəbcə surətindən başqa əlimizdə II Şah Abbasın şəxsi kitabxanası üçün düzəldilmiş hicri 1074, miladi 1663-1664-cü il tarixli farsca illüstrasiyalı surət də vardır. Bu farsca versiya XII əsrdə ərəb mətninin fars dilinə güman edilən tərcüməsinə əsaslanmışdır. Hazırda o, əlimizdə yoxdur. Bu, islam dünyasında Təngəluşa ilə bağlı olan yeganə illüstrasiyalı və nadir surətdir. Hər bürc dərəcəsinə uyğun təsvir - cəmi üç yüz altmış olmaqla - əvvəlcə mətnə şifahi şəkildə təsvir olunur, ardınca qrafik təsvir və həmçinin bu dərəcəyə müvafiq doğulmuş şəxsin spesifik astroloji xarakteri verilir. Maraqlıdır ki, kitaba texniki giriş səma cisimlərinin təsiri nəzəriyyəsini açıqlayır və traktatdan tilsim işlərində necə istifadə edilməsini izah edir. Teukrosla bağlı üçüncü mümkün mətni müzakirə etməzdən öncə gəlin aydınlaşdıraq, Nizami “Həft peykər”in yuxarıdan xatırladılan hissəsində Təngəluşaya istinad edərkən dekan, yaxud dərəcə haqqında düşünübümü?

Cavabın bir hissəsi o fakt ola bilər ki, o təsviri şimal və cənub nöqtəyi-nəzərindən xatırlayır. Bu görünür sabit ulduzlar sferasında dekanların vəziyyətinin təsvirinə işarə edir. O vəziyyətə ki, dəyişkəndir və mürəkkəb evolyusiyaya malikdir (Ehtimal ki, bürc kəməri ilə sıx bağlı olan dərəcələri, bu şəkildə müəyyənləşdirmək lazım deyil.) Bununla yanaşı, məlum şərhə problem yaradan odur ki, Nizami dövründə Latın Qərbindən fərqli olaraq islam dünyasında hələ “həqiqi” dekanlar haqqında təsəvvür (Teukrosun təsvir etdiyi kimi) məlum deyildi

Biruni ərəbcə tərib etdiyi “Təfhim” əsərində “dekanlar/vücu(h(sima))” altında yalnız dekan lordları və hind dekanlarını (داريجان) müzakirə edir. O, həqiqi dekanlar probleminə qısa, neqativ şəkildə, rəqəmlər kimi (sovr) baxır.

Şahmərdan tərəfindən hicri 466, miladi 1081-ci ildə qələmə alınmış “Rövzət ül münəccimün”, “Mədxəli-mənzum” adı altında yazılmış iki astroloji poemada bu həqiqi dekanlar xatırladılır, çünki müəllifin sözlərinə görə, öz dövründə onların mənası bəlli deyildi. Dəqiqləşdirilmiş giriş (Astrologiyaya): birincisi, Xocəndi tərəfindən miladi 1219-1220-ci ildə yazılmış, ikincisi isə, Nəsrəddin Tusiyə aid edilən daha sonrakı variant. Görünür, artıq Teukrosun həqiqi dekanları Nizami dövründə elmi nöqtəyi-nəzərdən aktual deyildi. Əbu Məşərin “Mədxəl”ində və İbn Hibintanın “Muğnī”-sində onların tam təsvir olunmasına baxmayaraq, ümumi mədəniyyət sahəsində artıq unudulmuşdular. Çox ehtimal ki, bu, onunla bağlı olmuşdur ki, onların ərəb mətni dərəcələr haqqında ədəbiyyatdan fərqli olaraq heç vaxt fars dilinə çevrilməmişdir. Nizaminin şeirlərində dərəcədən danışılır, dekanlardan yox. Teukros ənənəsindən yana islam dünyasında həm ərəb, həm də fars dilində bir neçə başqa “dərəcə”lər məlumdur. Digərləri ilə yanaşı, Zərdüşdə aid, hind (Tomtom Həndiyə aid), Babilə aid (Teukrosa yox, Abudhatis Babiliyə aid) ənənələr mövcud idi. Fəxrəddin Razi ərəbcə

yazdığı “Əl-Sıpp əl-məktum fi muxatibat ən-nücum” əsərində inanclara, sabilərin adətlərinə həsr etdiyi əsərində son iki seriya haqqında müfəssəl danışmışdır.

Ehtimal ki, Nizaminin dərəcələrin illüstrasiyalı surətini tapmaq imkanı həqiqi dekanların illüstrasiyalı surətini tapmaq imkanından daha çox idi. (Həmişə güman edilib ki, sonuncu haçansa mövcud olub, lakin onun surəti bu gün əldə yoxdur). Dərəcələrə gəldikdə, Tehrandə Rza Abbasi Muzeyində artıq xatırladığımız dərəcələrin surəytindən başqa, Hindistanda hazırlanmış Tomtom Həndi ənənəsinə uyğun iki əlavə illüstrasiyalı fars dərəcə surətləri də var. Baxmayaraq ki, hər üç fars nüsxəsi sonrakı dövrə aiddir, onlar göstərir ki, Nizami dövründə dərəcələrin illüstrasiyalı surətləri həqiqi dekanların surətlərindən daha çox olmuşdur.

Nizaminin şeirində dərəcələrə işarə edən başqa bir dəlil, islamdan qabaq İranın cinsi sistemlə tanışlığı və ilin üç yüz altmış gündən ibarət olmasıdır. Bundan əlavə, irəlidə göstərildiyi kimi, ərəb variantının farscaya tərcüməsi, Teucrosun "təsviri" dərəcələri, ehtimal ki, XII əsrdə mövcud olmuşdur. (Bunu Humayun-Fərrux da təsdiq edir).

Digər tərəfdən vurğulamaq lazımdır ki, hətta əgər Xocəndinin şeirlərində və Tusinin əsərində dərəcələrə işarə olunsa da, həmin konkret kontekstdə onların təsvirlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Nizaminin “Təngəluşanın xəyalı obrazları” haqqında beytlərinin üçüncü mümkün izahı Fəxrəddin Razinin “Sırr əl-məktum”unun tilsimin hazırlanması bölmələrindən birində xatırladıldığı kimi tilsimi fiqurlar haqqında “Böyük Təngəluşanın illüstrasiyalı kitabı”na istinadla bağlıdır. Bütövlükdə Razi sabeilərin, ulduza pərəstiş edənlərin praktiki ibadəti üçün lazım olan astronomik və astroloji biliklərin təsvirində Teucrosun həqiqi dekanlarını xatırlamır. Bəruni, Şahmərdan, Xocəndi və Tusidə olduğu kimi, o, hind dekanları da daxil olmaqla müxtəlif dekan-lordların ənənələrini qısaca sadalamışdır.

Dərəcələrə həsr olunmuş fəsildə o, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, öz dövründə məlum olan müxtəlif seriyaların dərəcələrinin dəqiq təsvirləri üzərində ciddi şəkildə dayanır, lakin iki əlavə dərəcə seriyasını-Zərdüşt və Teukros-təsvir etmədən qeyd edir. O, Cənub qütbü və Sulduzu tərəfə baxışdan əldə edilmiş tilsim haqqında hissədə yenidən qısa şəkildə Teukrosa istinad edir. Bu, tilsim hazırlamaq haqqında uzun bölmə ilə ziddiyyət təşkil edir. Burada Razi tez-tez Teukrosdan sitat gətirir. Bu, yuxarıda göstərilən Teucrosun “Sfaera Barbarica” yaxud Teucrosun bürc işarələrinin dərəcələrinin bəzi aspektlərinin talisimi ədəbiyyatda ayrı-ayrı fiqurlar kimi yaşadığını düşünməyə əsas verir. Məsələn, Razi bir talisim hazırlamaq üçün "Teucrosun təsvir kitabından" iki qanadlı atın fiqurunu verir. Həmin fiqur XVII əsrdə Teucros dərəcələrinin təsvirində mövcud olmuşdur.

Fars nüsxəsi At, Oğlaq bürcünün iyirmi birinci dərəcəsinə təsvir edilmişdir. Razi bu hissədə təsvir edilmiş bir neçə digər fiqurun Səfəvilərin yuxarıda göstərilən nüsxəsindəki Teukros dərəcələri ilə bağlı mövcud təsəvvürlərə oxşadığını bildirir.

Əl-Sırrin bu hissəsində kağız tilsimlərin hazırlanması üçün Teucros fiqurlarının köçürülməsi zamanı piqmentlərin və digər materialların istifadəsinə dair təfərrüatlardan bəhs edilir. Ümumiyyətlə, bu tilsim bölməsi bəzən Maninin “Ərtəngi” ilə müqayisədə Teucrosun əfsanəvi kitabının şöhrətinin daha yüksək olduğunu göstərir. Razinin Əl-Sırrdə Teucrosa istinadı onun biliyinin əslində tilsimlə məhdudlaşdığını göstərir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, o, bu əsəri Nizaminin “Haft Paykar”ını yazdığı 1197-ci ilə yaxın bir vaxtda 1179 illə 1210-cu illər arasında tərtib etmişdir. Bu, Nizaminin Teukrosa istinadının onun təkcə tilsim ədəbiyyatından qaynaqlandığını göstərmək üçün kifayət edə bilərmə? Beləliklə, Nizaminin poemasında səmanı təmsil edən günbəzdəki şəkillərin dekanları və ya dərəcələrlə hər hansı elmi əlaqəsi varmı? Biz bu suala cavab vermək üçün “Haft Peykar”dakı təsvirlərlə bir tərəfdən Teucrosun dekan və dərəcələrini, digər tərəfdən Razinin “Sırr”dakı izahlarını müqayisə edə bilərik. Amma Nizaminin bütün əsərlərində qədim müəlliflərdən dəqiq sitatlar verməsi onun Teokrusu da yaxından tanıdığını təsdiqləməyə imkan verir.

Bu tədqiqat dünya tarixini, xüsusilə, siyasi və dini hadisələri müəyyən edən minillik dövrlər nəzəriyyəsinə təsvir edir. Pingrinin göstərdiyi kimi, dünya hadisələrinin izahı, Sasani mənşəli Saturn və Yupiter'in astral birləşmələrinin dövrlərindən asılı idi.

Əbu Məşər tərəfindən nəql edilmiş və Sidzi tərəfindən ümumiləşdirilmiş astroloji tarix Abbasilər tərəfindən öz güclərini qanuniləşdirmək üçün istifadə edilmişdir. Əbu Məşərin tarixə belə yanaşması onun İsmaililər tərəfindən təqib olunmasına gətirib çıxarmışdır. Bu təqiblər Səfəvilər dövrünə qədər davam etmişdir. Digər tərəfdən, Cəlayirlərin XVI əsrin sonlarına qədər Əbu Məşərin əsərlərinin illüstrasiya edilmiş nüsxələrini sifariş etdiyini qeyd etmək lazımdır. Aydın ki, Nizami kosmik günbəz haqqında hissədə göyün arxaik bir təsvir sisteminə - istər dekan, istər dərəcə - yaxud talismanlıq mövzusu olsun məşhur bir illüstrasiya kitabına istinad edir. Teucros kimi qədim bir müəllifə istinad, şübhəsiz ki, islamdan əvvəlki İranı xarakterizə etmək üçün şairə daha uyğun idi, bu, Abdurrəhman əs-Sufinin Ptolemey ənənəsindəki bürcələri təsvir edən “Süvər əl-kəvakib”ə istinad etməkdən daha yaxşı idi. “Təngəluşanın dərəcələr” haqqında mətnin

ilüstrasiyalı islama qədərki vəsiyası haqqında hipotezaya gəldikdə, ona hələ xeyli əlavə sübutlar lazımdır. Sonda qeyd etməliyik ki, Nizami məsnəviyə girişdə qeyd etdiyi kimi doğrudan da “Həft peykər”i yaratmaq üçün nəcib və nadir kitablar axtarmışdır. Şairin bununla bağlı söylədiyi aşağıdakı beytlər tam həqiqəti əks etdirir:

از جستم ز نامه های پنهان
که پراکنده بود گرد جهان

Belə nadir kitablardan biri də Teucrosun müəllifi olduğu kitab olmuşdur. Onu da vurğulayaq ki, Nizaminin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş əsərlərində işlənmiş dini, elmi, fəlsəfi fikirlərə, adlara geniş şərh verilsə də, “Təngluşa” sözünə heç bir izah verilməmişdir. Bizi bu məqaləni yazmağa vadar edən cəhətlərdən biri də həmin sözün şərhəz olması idi.

Ədəbiyyat

1. Nallino. C. A. “Tracce di opere greche giunte agli Arabi per trafila Pehlevic”, A Volume of Oriental Studies, ed E G Browne et al, Cambridge, ۲۰۴-۲۰۳, ج ۱, ص ۱۹۲۲.
2. تنگلوشا، به کوشش رحیم رضا زاده ملک، تهران، ۱۳۸۴ ش. ج ۱، ص ۱۱۴-۱۸۶.
3. ابن ندیم، الفهرست، به کوشش فلوجل، لایبزیگ، ۱۸۷۱-۱۸۷۲ م، ج ۱، ص ۲۳۸.
4. علی قفطی، تاریخ الحکماء، به کوشش یولیوس لیبرت، لایبزیگ، ۱۹۰۳ م، ج ۱، ص ۱۰۴-۱۰۵.
5. حاجی خلیفه، کشف الظنون، به کوشش فلوجل، لایبزیگ، ۱۸۴۲-۱۸۵۸ م، ج ۳، ص ۲۲۳.
6. محمد دهلوی، مؤید الفضلاء، کانپور، ۱۳۰۲ ق/۱۸۹۹ م، ج ۱، ص ۲۵۰.
7. محمد حسین بن خلف تبریزی، برهان قاطع، به کوشش محمد معین، تهران، ۱۳۳۰ ش، ج ۱، ص ۵۲۱-۵۲۲.
8. محمد قاسم سروری، مجمع الفرس، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، ۱۳۳۸ ش، ج ۱، ص ۲۸۲.
9. غیاث الدین محمد رامپوری، غیاث اللغات، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، ۱۳۳۷ ش، ذیل تنگلوش و تنگلوشا.
10. Vullers, I A, Lexicon Persico-Latinum Etimologicum, Bonnae ad Rhenum, ۴۷۱-۴۶۸، ج ۱، ص ۱۸۵۵.
11. (<https://www.parsi.wiki/fa/wiki/193751/%D8%AA%D9%86%DA%AF%D9%84%D9%88%D8%B4%D8%A7>)
12. <https://www.noorlib.ir/View/fa/Book/BookView/Text/17867/2/989>
13. (<https://www.parsi.wiki/fa/wiki/193751/%D8%AA%D9%86%DA%AF%D9%84%D9%88%D8%B4%D8%A7>)
14. ماهیار عباس، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی : بهار ۱۳۸۰، دوره ۹، شماره ۳۲ (ضمیمه): از ص. ۷۵-۸۸.
15. خاقانی شروانی، تهران، ۱۳۸۲، دیوان، جلد ۱، صفحه ۲۷،
16. ماهیار عباس، فصلنامه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه خوارزمی)، زمستان ۱۳۸۳، بهار و تابستان ۱۳۸۴، دوره ۱۳-۱۲، شماره ۴۷-۴۹، ۸ مقاله
17. نظامی گنجه ای، خمسه حکم نظامی گنجوی، جاویدان، ۱۳۷۴، ۱۱ جلد، ص. ۷۱۶.
18. Nizami Gəncvi, Yeddi gözəl, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1941, səh. 42, 311 səh.